

אורתוגרפיה וקריאה בערבית יהודית של ימי הביניים

ג'פרי כאן

טקסטים ערביים יהודיים מהתקופה הטרנס-מודרנית מהווים מקור חשוב ללימוד ההיסטוריה של הלשון הערבית. אני משתמש במונח 'ערבית יהודית טרום-מודרנית' בהתייחס לערבית הכתובה על ידי היהודים בכתב עברי. הערבית היהודית הכתובה נחקרה על בוריה בצורתיה הימי-בינימיות (Blau 1980; 1999; 2006; Wagner) (2010), וכן ובתקופה שלאחר ימי הביניים (B. Hary 1992; 2009; Khan 1991; 2006; 1992). כמעט כל המחקר הפילולוגי התבסס על אורתוגרפיה בלי ניקוד וכלי גישה למסורות חיות של קריאה בעל פה של הטקסטים. לעומת זאת, ההיסטוריה של הערבית המוסלמית מלמדת אותנו על העדר הקבלה בין האורתוגרפיה של הטקסט הקוראני לבין מסורת קריאת הקוראן בעל פה, וכי בכל הנוגע לתכונות לשוניות מסוימות, האורתוגרפיה אינה משקפת בהכרח את דרך קריאת הטקסט. בזמן הכיבושים המוסלמיים התקיימו הברלים דיאלקטיים בין השבטים דוברי הערבית בחצי האי ערב, שכמה מהם תועדו על ידי המדקדקים הערביים הקדומים. ההברלים האלה התייחסו בעיקר למשקלים של תנועות בתוך מילים ומבטא ההמזה, שרובם היו בלתי נראים בכתב בלי ניקוד. המשקלים הפונולוגיים שנקבעו כתקניים לצורך קריאת הקוראן הקבילו, על פי רוב, לאלה של קבוצת הדיאלקטים של חצי האי ערב המזרחי, ולא לאלה של הדיאלקטים של מערב חצי האי ערב (אלחג'אז). בתקופה האסלאמית הקדומה התקיימו מסורות קריאה שונות רבות של הקוראן. מגוון מסורות הקריאה האלה הופחת במהלך הזמן, במיוחד בשל הפעילויות של אבן מוג'אהד (נפטר 324 להג'רה, 936 לסה"נ). העובדה שהטקסט האורתוגרפי של הקוראן ממשיך להיקרא בדרכים שונות עד ימינו אנו משקפת את בעייתיות השימוש באורתוגרפיה כדרך לוודא פרטים של פונולוגיה ומורפולוגיה. ייתכן שלכמה מההברלים בקריאה יש שורשים בהברלי דיאלקטים עתיקים. למשל הקריאה *الْمُتْلِئَاتُ* בקוראן 13.6 זוהתה על ידי מלומדים קדומים כחג'אזית, ואלו הווריאנט *الْمُتْلِئَاتُ* זוהה כתמימית, וזהות דיאלקטלית דומה יוחסה גם לווריאנטים *صَدَقْتِيَّوْنَ* ו*صُدَّقْتِيَّوْنَ* בקוראן

4.4 (Talmon 2001). אך לא ברור אם הפרופיל הפונולוגי והמורפולוגי של מסורת קריאה מסוימת הקביל לגמרי ללהג מדובר של ערבית.

המטרה של מאמר זה היא לחקור כתבי־יד ערביים יהודיים אחדים בני ימי הביניים, שבהם הסופרים הוסיפו סימני ניקוד עברי, כדי לשקף איך הטקסטים נקראו. נחקר את הרקע של מסורת הקריאה המשתקפת על ידי הניקוד ונשתדל לענות על השאלות הבאות: באיזו מידה מסורת הקריאה המשתקפת את הלהג הערבי המדובר של הכותב? האם סוג זה של מסורת קריאה מיוחד לערבית יהודית או האם יש הקבלות למסורות לא יהודיות של קריאת הערבית? המקורות העיקריים להשוואה שאשתמש בהם בקשר לשאלה השנייה הם תעתיקים יווניים וקופטיים של ערבית מימי הביניים. התעתיק היווני הוא זה של התרגום הערבי של תהלים, פרק עז, ליוונית, אשר התגלה במסגד האומיי בדמשק, והתפרסם לראשונה על ידי ויולט (Violet 1901). רוב המלומדים ייחסו את כתב־היד הזה למאה השמינית לסה"נ, בטענה שהנוצרים אשר חיברו אותו עדין לא שלטו בכתב הערבי. ניתוח פלאוגרפי של הכתב היווני אשר הוצע לאחרונה מצביע על תאריך מאוחר יותר, ככל הנראה המאה התשיעית או העשירית לסה"נ (Mavroudi 2008). הקבלות בין התעתיק היווני הזה ובין טקסטים מנוקדים של ערבית יהודית ותעתיק קופטי של ימי הביניים, המובאות לקמן, תומכות בתיארוך של מברודי. התאריכים המאוחרים מקבילים בערך לתקופה שבה נכתבו כתבי היד הערביים היהודיים המנוקדים. התרגום הקופטי הוא כתב־היד המתוארך למאה ה־יג לסה"נ שהתפרסם על ידי קסנובה (Casanova 1901) וסובחי (Sobhy 1926), ונותח על ידי בלאו (Blau 1979). כתב־היד הערביים היהודיים הנחקרים כאן מקורם באוספי גניות קהיר. הם מתוארכים לתקופה שבין המאה העשירית למאה ה־יג, כמו רוב כתבי־היד מהגניזה. הם מנוקדים בסימני ניקוד טברני.¹

כתב־היד הערביים היהודיים המנוקדים של ימי הביניים נכתבו במה שנודע כאורתוגרפיה ערבית יהודית קלאסית.² זוהי שיטת כתיב שהייתה רגילה בכתבי־יד ערביים יהודיים מהמאה העשירית עד התקופה הממלוכית, ולכן זהו הכתיב המצוי ברוב החומר מהגניזה. הכתיב הזה מאופיין בחיקוי של האורתוגרפיה של הערבית הקלאסית. תכונה בולטת שהועברה מערבית היא הכתיב של התווית אלף + למד, אפילו לפני "אותיות השמש" (حروف شمسية), בעוד שהלמד של התווית הוטמעה במבטא, לדוגמה:

(1) אֶלְסַמְוָאֵת "השמים" (T-S Ar. 8.3, fol. 14r, ע"ק = *assamawāt*).

1 לתיאור של המבטא של הסימנים האלה בכתבי־יד ערביים יהודיים ראה Khan 2010.

2 ראה Blau and Hopkins 1984.

החיקוי הזה של כתיב התווית של ערבית קלאסית (ע"ק) נמצא גם בתעתיק היווני של קטע ויולט, לדוגמה:

$\epsilon\lambda\sigma\alpha\mu\alpha$ השמים (23, = ע"ק $as-samā' i$).

$\epsilon\lambda\rho\alpha\beta$ הארון (21, = ע"ק $ar-rabbu$).

$o\epsilon\lambda\nu\alpha\rho$ האש (12, = ע"ק $nāru-wan$).

תכונה אחרת האופיינית לערבית יהודית קלאסית היא כתיב ضاد ו-ظاء בצד"י וטי"ת עם נקודה עליונה, בחיקוי לצורה הגראפית של האותיות הערביות, לדוגמה:

(2) ותִפְצֹלֵנָא "אתה מעדיף אותנו" (T-S Ar. 8.3, fol. 14r = *utufadḏilnā*)

תכונות אלה אינן מצויות בטקסטים ערביים יהודיים קדומים יותר, אשר מאייתים את הלשון באופן פונטי לפי הכתיב של העברית והארמית (Blau and Hopkins 1984). בטקסטים האלה, שאינם מנוקדים, הלמ"ד איננה נכתבת בתווית, באם היא הוטמעה במבטא. נוסף לכך, הצאד מיוצגת באות דל"ת, שזוהתה כאות הקרובה ביותר במבטא, לדוגמה:

(3) אשמש "השמש" = *aššams* (الشمس)

(4) אלארד "הארץ" = *al'ard* (الأرض)

עם זאת, אין להסיק כי טקסטים ערביים יהודיים הכתובים בכתיב מקביל לזה של ערבית קלאסית נקראו בהכרח בצורה הפונולוגית של הערבית הקלאסית. הוכחה ברורה לכך נמצאת בניקוד העברי של הטקסטים הללו, אשר משקף תכונות בלתי-קלאסיות רבות. רוב התכונות האלה מוסוות על ידי הכתיב ולכן לטקסטים המנוקדים מן הגניזה יש ערך רב בהארת הפער בין הכתיב הקלאסי לבין המבטא של טקסטים ערביים יהודיים. במקרים מסוימים המבטא אינו מקביל לכתיב. דוגמה לכך היא סופית הגוף השלישי, שבוטאה באופן קבוע בצורתה הדיאלקטלית ו, אף על פי שהיא אותה בדרך כלל בה"א, בחיקוי לערבית קלאסית, כגון:

(5) וגלוסה וקאמה ומסירה "שיבתו, עמידתו ונסיעתו" (T-S Ar. 8.3, fol.)

$14v$ = ע"ק *julūsuhu waqiyāmuhu wamasīruhu*

(6) ובעד מוּתה "ואחרי מותו" (T-S Ar. 8.3, fol. 14v) = ע"ק *waba'da*

(*mawtihi*)

(7) מַעַה "עמו" (T-S Ar. 8.3, fol. 15r) = ע"ק *ma'ahu*

בטקסטים ערביים יהודיים של ימי הביניים הסתירה הזאת בין כתיב ומבטא של הסופית של הגוף השלישי הזכר היחיד נפתרה מדי פעם באיות שלה באמצעות וי"ו ווי"ו (היינו פעמיים) יחד עם ה"א (Blau 1980, 59).

במקרים רבים הכתיב דו-משמעי לגבי הצורה הפונולוגית, וניתן בעקרון לקרוא אותו על פי הערבית הקלאסית, ועל פי צורה פונולוגית שהיא אופיינית לדיאלקטים ערביים מודרניים. באופן כללי, הניקוד משקף תכונות רבות האופייניות לדיאלקטים. דוגמאות לכך כוללות את התכונות הבאות.

א. הניקוד של רוב הטקסטים משקף קריאה בלי התנועות הסופיות של הערבית הקלאסית, וזאת בהקשרים ובז'אנרים שונים, כדוגמאות שלהלן:

(8) مَا أَعْطَسَ وَأَكْبَرَ وَأَغْلَ مِنْهَا "מה יותר אדיר, יותר גדול ויותר מפואר

מהם" *mā 'a 'ẓamu wāakbaru wāajallu* ק"ע = T-S Ar. 8.3, fol. 14r

(*minhā*)

בטקסט של שירה חסרון התנועה הסופית משתקף גם במשקל הכמותי, לדוגמה:

(9) تَرْفَ "צד" (T-S Ar. 30.313, הברה אחת לפי המשקל = ק"ע *tarfa*)

(10) أَلْمُشْتَهَر "מפורסם" (T-S Ar. 30.313, לפי המשקל – – – *almuštahar* – – –

ק"ע *almuštaharu*)

נפילת התנועות הקצרות הסופיות משתקפת גם בתעתיק היווני של קטע ויולט שנזכר לעיל, לדוגמה: $\epsilon\lambda\rho\alpha\beta$ "האדון" (21) = ק"ע *ar-rabbu* $\rho\upsilon\gamma\zeta$ "רוגז" (21), $\epsilon\lambda\sigma\iota\chi\epsilon\beta$ "העננים" (23) = ק"ע *as-sahāba* $\epsilon\kappa.\delta\iota\rho$ "הוא יכול" (20) = ק"ע *yaqdiru* $\lambda\iota\delta\acute{\epsilon}\lambda\iota\kappa$ "לכן" (21) = ק"ע *li-dālika*.

תופעה זו משתקפת גם בטקסט הערבי בתעתיק קופטי, לדוגמה *wexarej* "הוא יצא" (Blau 1979, 224) = ק"ע *wa-karaja*, *yet'eharrek* "הוא יזוז" (Blau 1979, 224) = ק"ע *yataħarraku*, *belharek'et* "בתנועות" (Blau 1979, 224) = ק"ע *bi-l-*, *fi eljebel* "בהרים" (Blau 1979, 235) = ק"ע *fi l-jibāli*.

לעומת זאת, בקריאות המקובלות של הקוראן המבטא של תנועות הנטייה הסופיות (אֶרְאֵב) הוא הכרחי. אך ישנן מסורות קדומות שהשתמרו בכמה מהחיבורים הקיימים על קריאת הקוראן (תַגְיִיד), המיוחסות לנביא וחבריו, שמהן משתמע עידוד מיוחד לקריינים להשתמש באֶרְאֵב (ניקוד סופי) בקריאה שלהם. קאהלה פירש זאת כעדות לכך שבתקופה המוסלמית הקדומה היו אנשים שקראו את הקוראן בלי אֶרְאֵב.³

3 Kahle (1948, 115-116; 79-84, 1947). מסורות דומות נמצאות בחיבורי תַגְיִיד שקאהלה אינו מזכירן, לדוגמה *al-Jāmi' li-'Aḥkām* 'Abū 'Abdillāh Muḥammad, *al-Qurṭubī*,

במקרים אחדים תנועה סופית אינה מסומנת בכתיב של הערבית היהודית הקלאסית, אך היא משתקפת דווקא בניקוד:

(11) הו "הוא" (= ע"ק huwa, T-S Ar. 3.1, r)

ב. התנועות הסופיות של כינויי הגוף באות בצורות דיאלקטליות, שאינן משתנות לפי היחסה. זאת נוסף לסופית של כינוי הגוף השלישי יו שנוצר לעיל, כגון:

(12) מן מִדְחָךְ "של שבחך" (= ע"ק min madhika, T-S Ar. 8.3, fol. 12v).

(13) פִּי מִלְכָךְ "בממלכתך" (= ע"ק fi mulkika, T-S Ar. 8.3, fol. 12v).

(14) מִן יָדְהֶם "מן ידם" (= ע"ק min yadhim, T-S Ar. 8.3, fol. 12v).

צורות דיאלקטליות של סופיות כינויי גוף משתקפות גם בקטע ויולט, לדוגמה: βη κουεtu "בכוחו" (= ע"ק bi-quwwatihi, 26), φη οασαt γ.ασ.κερ.ύμ, "בתוך המחנה שלהם" (= ע"ק fi wasati 'askarihim, 28), χαυλ χη.εμ.ύμ, "סביב המחנות שלהם" (= ע"ק hawla kiyāmihim). זה משתקף גם בתעתיק הקופטי, לדוגמה: befekrak "במחשבה שלך" (Blau 1979, 219), (bi-fikrika, men koddemak "לפניך" (Blau 1979, 222), (min quddāmika, ieresadak "אורב לך" (Blau 1979, 220), (yurāšiduka, fekroh "המחשבה שלו" (= ע"ק, 1979, 222), t'erek'oh "הוא עזב אותו" (Blau 1979, 224), (tarakahu, fikruhu

ג. הטקסטים המנוקדים משקפים לעתים קרובות הגבחה תנועות a בתהליך אִמְאָלָה, דהיינו ההגייה של /a/ כתנועה יותר גבוהה כ- /e/ או /i/. דוגמאות לכך נמצא ביחס לייצוג אלף ארוכה /ā/:

(15) עֲלִי עֲבָאֲךְ "על עבדיך" (= ע"ק 'alā 'ibādika, T-S Ar. 8.3, fol. 16v).

(16) וְאַלְעֵלָא "הגבוה ביותר" (= ע"ק wal'a'lā, T-S Ar. 8.3, fol. 16v).

(17) אֲלֻדְנִיא "העולם" (= ע"ק addunyā, T-S Ar. 8.3, fol. 15r).

בה במידה, נמצא לעתים קרובות גם הגבחה /a/ קצרה, לדוגמה:

(18) וְלָם "ולא" (= ע"ק wa-lam, T-S Ar. 8.3, fol. 22v).

al-Qur'an, ed. 'Abdallāh ibn 'Abd al-Muhsin al-Zakī, Beirut: Al-Resalah, 2006: 41-46. אני מודה לשאדי נאצר שמשך את תשומת לבי למסורות האלה ולמקורות אחרים המתייחסים לקריאת הקוראן.

תופעה זו שכיחה במיוחד ביחס לתנועת תא מְרְבוּטָה בסוף מילים, אשר מוגבהת (דהיינו מעתק /a/ ל-/e/ או /i/) בתהליך אִמְאָלָה בדיאלקטים ערביים רבים, לדוגמה:

(19) אֶלְאֶכְרִירָה "סופית" = T-S Ar. 8.3, fol. 12v, ע"ק *(al'akīra)*.

(20) אֶלְחֶכְמָה "חכמה" = T-S Ar. 53.12, fol. 1r, ע"ק *(alḥikma)*.

(21) נהאיה "סוף" = T-S NS 91.12, 1b, ע"ק *(nihāya)*.

היקרות אִמְאָלָה של /ā/ ארוכה ו-/a/ קצרה משתקפת לעתים קרובות בקטע ויולט, לדוגמה: φασέλετ "זורמה" (20) = ע"ק *(fa-sālat)* λιδέλικ "לכן" (21) = ע"ק *(li-dālika)*, ελσιχεβ "העננים" (23) = ע"ק *(as-sahāba)*, σεμυ "שמע" (59) = ע"ק *(sami'a)* αφ.σέλ "בז" (59) = ע"ק *('afsala)*. זה משתקף גם בתעתיק הקופטי, לדוגמה: adeh "מנהג" (Blau 1979, 218) = ע"ק *(āda)*, behharek'et "בתנועות" (Blau 1979, 222) = ע"ק *(bilḥarakāt)* seha "שעה" (Blau 1979, 222) = ע"ק *(qitāl)* kit'el "לחימה" (Blau 1979, 222) = ע"ק *(sā'a)*.

ד. סוגים אחרים של ניקוד האופייניים לדיאלקטים נמצאים בכתיבה היד הערבית היהודיים, לדוגמה:

(22) יִרְגַע "הוא חוזר" = T-S Ar. 8.3, fol. 14v, ע"ק *(yarji'u)*.

(23) חֲתִי יִפְתַח "עד שיפתח" = T-S Ar. 8.3, fol. 15v, ע"ק *(ḥattā yaftaha)*.

ה. הניקוד גם משקף משקלים מורפולוגיים דיאלקטיים במקומות שבהם האורתוגרפיה דו-משמעית בין הצורה הדיאלקטאלית והצורה של ע"ק. כך, למשל, בקריאת פועל שהוא בבניין רביעי בע"ק *(af'ala)* כבניין ראשון *(fa'ala)*, לדוגמה:

(24) וְתִחַסֵּן לְנָא "ואתה מטיב לנו" = T-S Ar. 8.3, fol. 14r, ע"ק *(watuḥsinu)*
(lanā)

הקבלות נמצאות בטקסט הערבי בתעתיק קופטי, לדוגמה: ieresadak "הוא אורב לך" = Blau 1979, 222) ע"ק *(yurāšiduka)*.

על אף האמור לעיל, חשוב לציין שהניקוד של הטקסטים הערביים היהודים איננו משקף בכל המקרים את הצורה הדיאלקטלית הטהורה של הערבית. הניקוד משקף תכונות דיאלקטליות במידה משתנה בתוך קורפוס הטקסטים. כך למשל ישנם טקסטים אחרים שהניקוד בהם משקף דווקא תכונות מובהקות של ע"ק, כמו תנועות יחסה סופיות, לדוגמה:

(25) |אל|חרץ ראס אלִפְקָרִי "תאותנות היא עיקר העוני" (T-S Ar. 51.29v), =
ע"ק *(alḥirṣu rāsu lfaqri)*

(26) אֵלֶּה רַבֵּךְ "אלהים אדוניך" (T-S Ar. 3.1r), = ע"ק *(allāhu rabbuka)*

(27) מִן אֶלְפָצָה ואלֶדְהַב "מן כסף וזהב" (T-S Ar. 3.1r), = ע"ק *(min al-fiddati waddahabi)*

תכונות פסוודו־קלאסיות המשתקפות בניקוד

חשוב במיוחד לציין כי רוב הטקסטים, ובכללם גם אלה המאופיינים במידה גבוהה של תכונות דיאלקטליות, מייצגים תכונות פסוודו־קלאסיות בקריאה המשתקפת על ידי הניקוד. לדוגמה, תכונה תדירה היא שימור התנועה בהברה ראשונה של מילה בעלת המזת אלוצל אחרי מילה המסתיימת בתנועה. תנועה כזאת מושמטת, כידוע, לא רק בערבית דיאלקטלית אלא גם בקריאה התקנית של הערבית הקלאסית. שמירת התנועה מתועדת, למשל, בתווית היידוע:

(28) פְעֻלֵי הַדִּיהַ אֶלְאָמֹר "ועל הדברים האלה" (T-S Ar. 8.3 fol. 14r), = ע"ק
(fa' alā ḥadīhi l'umūri)

(29) פִּי אֶלְחַכְמָה "בחכמה" (T-S Ar. 53.12 1v), = ע"ק *(fi lhikmati)*

תופעה זו משקפת פירוש מוטעה של ההמזה במסורת קריאה כהמזת אלקטע ולא כהמזת אלוצל, דהיינו הקורא איננו מפרש את ההברה כפרוסטטית.

והנה אנו מוצאים כי היקרות המזת אלקטע אחרי תנועה קודמת, בהקשרים שבהם המזת אלוצל מושמטת אחרי תנועה בערבית הקלאסית, משתקפת גם בכתב־יד וילט, לדוגמה *oa αβ.τε.λευ* "ובחנו" (56), = ע"ק *(wa-btalaw)*, *φα av.κα.λε.βου*, "והסתוכבו" (57), = ע"ק *(fa-nqalabū)*, *μαρ.μαροῦ ελίλέύ*, "מרמרו על האלוהים" (56), = ע"ק *(marmaru l-'ilāha)*, *βη κουετῷ ελ.γασιφ*, "בכוחו הסערה" (26), *bi-* *quwwatu 'el-'āšif* = ע"ק *(bi-quwwatīhi l-'āšif)*. ברם, שים לב ל־*φιλ.βαχερ* "בין אנשים" (60), = ע"ק *(fi l-bašari)*, שבו ההמזה מושמטת.

חילוף המזת אלוצל על ידי המזת אלקטע נמצא גם בטקסט הערבי בתעתיק קופטי, לדוגמה *weest'agfer* "ושאל סליחה" (Blau 1979, 235), = ע"ק *(wa-stagfir)*, *fe .eshfi* "וירפא" (Blau 1979, 218), = ע"ק *(fa-šfi)*, *weazrab*, "תבצע" (Blau 1979, 235), = ע"ק *(wa-drib)*, *hede . eljebel* "ההר הזה" (Blau 1979, 235), = ע"ק *(hāda hale eššeioux)*, *(fi l-jibāli)* "בִּהָרִים" (Blau 1979, 235), = ע"ק *(ala š-šuyūki)*. ברם, כשמילית קצרה בעלת אות

אחת קודמת לתווית, התעתיק משקף בדרך כלל השמטת ההמזה, לדוגמה *belhijar* "באבנים" (Blau 1979, 236), = ע"ק *(bi-l-hijāri)*, *k'el=adeh* "לפי המנהג" (Blau 1979, 236), = ע"ק *(ka-l-ādātī)*.⁴

אותה התופעה משתקפת עלידי טקסטים ערביים יהודיים מנוקדים מתקופות מאוחרות יותר, כקטע הגניזה T-S Ar. 54.63, שנכתב בתקופה העותמנית, לדוגמה: (30) *waṣma* 'ע"ק = (Ar. 54.63, fol. 2r) "ותקשיב" (31) *hāda lkāfir* "ע"ק = (Ar. 54.63, fol. 1v) "הדא אל כאפיר" הכופר" ברם, אם האל"ף אינה נכתבת באורתוגרפיה, המזת אלוצל מושמטת בטקסט הזה ושתי הצורות מחוברות באורתוגרפיה, לדוגמה:

(32) *bi-hāda lkalām* "ע"ק = (Ar. 54.63, fol. 3v) "כנאום הזה" גם בערבית מדוברת מודרנית של דוברים מחונכים כיום ניתן לשמוע חוסר השמטת המזת אלוצל אחרי תנועות בצירופים, לדוגמה *hāza 'al-kitāb* "הספר הזה" (הדיאלקט של קהיר, מצרים). אין זאת תופעה שמתועדת בספרי עזר לקריאת הקוראן של ימי הביניים (תג'ויד), אלא כצורת הפסק בלתי מקובלת.⁵

תופעה אחרת שאפשר לזהות כתכונה פסוודו-קלאסית היא היקרות תנועת /a/ בהקשרים מסוימים שבהם נמצאת תנועת /i/ בערבית קלאסית, בלי שיש רקע דיאלקטלי ברור ל-/a/. נראה שהסופר ער לעובדה שלערבית קלאסית /a/ במצבים רבים שבהם לדיאלקטים המדוברים /i/, ובמאמצו לתת לשפה הופעה של ערבית קלאסית הוא מחליף ביניהן ומעמיד /a/ במקום /i/ דרך תיקון-יתר, אפילו במקומות שבהם תנועת /i/ רגילה בערבית קלאסית. דוגמאות:

(33) *ʿinnamā* "רק" = (T-S Ar. 8.3 fol. 16v) ע"ק

(34) *qad anḥḥasr qalbī* "לבי נשבר" = (T-S Ar. 8.3 fol. 16v) ע"ק *qad inkasara* (*qalbī*)

(35) *istayqaztu* "התעוררתי" = (T-S Ar. 54.11, fol. 1r) ע"ק

אותה התופעה נמצאת בכתב-יד ויולט, לדוגמה *ανκαλεβου* "הסתובבו" (57), = ע"ק *(inqalabū)*. במקומות שלערבית הקלאסית המזת אלוצל, ההמזה במקרים האלה נקראה כהמזת אלקטע, כאשר ראינו בדוגמאות כמו *φα αν.κα.λε.βου* "והסתובבו" (57), = ע"ק *(fa-nqalabū)*, *οα αβ.τε.λε.υ* "ובחנו" (56), = ע"ק *(wa-btalaw)*.

4 לתופעה דומה המשתקפת על ידי האורתוגרפיה של טקסטים ערביים נוצרים קדומים ראה בלאו (1966, para. 27.1.1.).

5 לדוגמה, 'Abū 'Amr 'Uṣmān ibn Sa'īd, *at-Tahdīd fī al-'Itqān wa-t-Tajwīd*, al-Dānī, ed. Ghānim Qaddūrī Ḥamad, Ammān: Dār 'Ammān, 2000, p. 175.

החלפה פסוודו-קלאסית של /i/ ב-/a/ דומה נמצאה בכתבי־יד ערביים יהודיים יותר מאוחרים, כמו T-S Ar. 54.63 מהתקופה העותמנית:

(36) اِنْسَان "בן אדם" (Ar. 54.63, fol. 2r, = ע"ק *insān*)

כשסופיות יחסה מיוצגות על ידי הניקוד, מדי פעם אין להן הצורה הנכונה לפי הערבית הקלאסית. ב-(30) למשל היחסה האקזוטיבית נדרשת לפי ערבית קלאסית אחרי השלילה של הישות (لَا لَنْفِي لְגَنْسِ), אך המילה מנוקדת על ידי היחסה הנומינטיבית:

(30) لَمُؤْمِنٌ "ואין עוזר" (T-S Ar.30.313, = ע"ק *lā mu'īna*)

ממכלול הרוגמאות שהובאו במאמר זה עולה המסקנה שכתבי־היד הערביים היהודיים המנוקדים של ימי הביניים משקפים קריאה דיאלקטלית הרבה יותר של טקסט כתוב מאשר נמצא בקריאה של ערבית הקלאסית הנשמרת במסורות המקובלות של קריאת הקוראן. אך כמה תכונות קריאה שסוטות מהערבית הקלאסית, כמו החלפת המזת אלוצל ב-המזת אלקטע, אין להן הקבלות ברורות בדיאלקטים המדוברים. התו המיוחד הזה של מסורת הקריאה של ערבית בלתי קלאסית, איננו מוגבל לערבית היהודית של ימי הביניים (זו הכתובה באותיות עבריות), אלא יש לו הקבלות קרובות, כפי שהראינו, גם במסורת קריאת הערבית הנוצריות של ימי הביניים, אשר משתקפות בטקסטים ערביים המתועתקים לאותיות יווניות ולאותיות קופטיות.

ביבליוגרפיה

- Blau, Joshua. 1966. *A Grammar of Christian Arabic, Based Mainly on South-Palestinian Texts from the First Millennium*. Louvain: Secrétariat du CorpusSCO.
- . 1979. "Some Observations on a Middle Arabic Egyptian Text in Coptic Characters." *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 1: 215–62.
- . 1980. *A Grammar of Mediaeval Judaeo-Arabic*. 2nd ed. Jerusalem: Magnes.
- . 1999. *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic: A Study of the Origins of Middle Arabic*. 3rd ed. Jerusalem: Ben-Zvi Inst.
- . 2006. *Dictionary of Medieval Judaeo-Arabic Texts*. Jerusalem: Academy of Hebrew Language, Israel Academy of Science and Humanities.
- Casanova, M.P. 1901. "Un Texte Arabe Transcrit En Caractères Coptes." *Bulletin de l'Institut Français D'archéologie Orientale Au Caire*, 1–20.

- Hary, Benjamin. 1992. *Multiglossia in Judeo-Arabic: With an Edition, Translation, and Grammatical Study of the Cairene Purim Scroll*. Études Sur Le Judaïsme Médiéval. Leiden: Brill.
- Hary, Benjamin H. 2009. *Translating Religion: Linguistic Analysis of Judeo-Arabic Sacred Texts from Egypt*. Leiden: Brill.
- Kahle, Paul Ernst. 1947. *The Cairo Geniza*. Schweich Lectures of the British Academy. London: Cumberlege [for the British Academy].
- . 1948. "The Qur'ān and the 'Arabīya." In *Ignac Goldziher Memorial Volume*, edited by Samuel Löwinger and Joseph Somogyi, 1: 161–82. Budapest: Globus.
- Khan, Geoffrey. 1991. "A Linguistic Analysis of the Judaeo-Arabic of Late Genizah Documents and its Comparison with Classical Judaeo-Arabic." *Sefunot* 20: 223–34.
- . 1992. "Notes on the Grammar of a Late Judaeo-Arabic Text." *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 15: 220–39.
- . 2006. "A Judaeo-Arabic Commercial Letter from Early Nineteenth Century Egypt." *Ginzei Qedem* 2: 37*–59*.
- . 2010. "Vocalised Judaeo-Arabic Manuscripts in the Cairo Genizah." In *"From a Sacred Source": Genizah Studies in Honour of Professor Stefan C. Reif*, edited by Ben Outhwaite and Siam Bhayro, 201–18. Leiden-Boston: Brill.
- Mavroudi, Maria. 2008. "Arabic Words in Greek Letters: The Violet Fragment and More." In *Moyen Arabe Et Variétés Mixtes De L'arabe À Travers L'histoire: Actes Du Premier Colloque International (Louvain-La-Neuve, 10-14 Mai 2004)*, edited by Jérôme Lentin and Jacques Grand'Henry, 321–54. Louvain-la-Neuve: Université catholique de Louvain, Institut orientaliste.
- Sobhy, G.P.G. 1926. "Fragments of an Arabic MS in Coptic Script in the Metropolitan Museum of Art." In *The Monasteries of the Wādi 'n Natrūn, I, New Coptic Texts from the Monastery of St. Marcus*, edited by Hugh Gerard Evelyn White. New York: Metropolitan Museum of Art.
- Talmon, Raphael. 2001. "Dialects." *Encyclopedia of the Qur'ān*. Brill.
- Violet, Bruno. 1901. "Ein Zweisprachiges Psalmfragment Aus Damaskus." *Orientalistische Literaturzeitung* 4: 384–403; 425–441; 475–488.
- Wagner, Esther-Miriam. 2010. *Linguistic Variety of Judaeo-Arabic in Letters from the Cairo Genizah*. Leiden: Brill.